

**МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА
ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ**

**ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»**

«1673. Хотинська битва»

до 350 річниці битви

*Матеріали круглого столу
(м. Хотин, 29 вересня 2023 р.)*

Хотин 2023

УДК 94 (477.85-2)
ББК 63.3 (4УКР-4ХОТ)51я43
X 852

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця»
(протокол № 3 від 20.11. 2023 р.)*

Редакційна колегія

Буйновська Є.В.

директор ДІАЗ «Хотинська фортеця»

Шалаєва І.А.

заступник директора ДІАЗ «Хотинська фортеця»

Сандуляк В.О.

завідувач науково-дослідним відділом ДІАЗ «Хотинська фортеця»

Позняков Д.В.

завідувач музейно-освітнім відділом ДІАЗ «Хотинська фортеця»

Редколегією збережено авторський стиль викладу. Відповідальність за достовірність наукової інформації несуть автори доповідей.

X852 1673. Хотинська битва // *Матеріали круглого столу* (м. Хотин 29 вересня 2023 р.). Хотин, 2023. – 30 с.

У збірнику вміщено матеріали доповідей круглого столу присвяченого 350-й річниці Хотинської битви 1673 року. Для істориків, краєзнавців, археологів, музейних працівників, учителів історії, викладачів і студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів.

УДК 94 (477.85-2)
ББК 63.3 (4УКР-4ХОТ)51я43

ЗМІСТ

**ЯН ІІІ СОБЕСЬКИЙ: ОСНОВНІ ВІХИ
ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

БУЙНОВСЬКА Єлизавета **4**

ХОТИН ПЕРЕД БИТВОЮ 1673 РОКУ

ІВАНОЧКО Альона **11**

**НЕЗАСВОЄНІ «УРОКИ» КАМΠΑНІЇ 1621 р.
ГЮСЕЙН-ПАШОЮ ТА ТРИ «ЩАСЛИВИХ»
МОМЕНТИ Я.СОБЕСЬКОГО ПІД ХОТИНОМ**

ПОЗНЯКОВ Денис **15**

**ЗГАДКА ПРО ХОТИН В РОДИННІЙ
ХРОНІЧЦІ XVII СТ. ЛЬВІВСЬКОГО КРАМАРЯ
ПЕТРА КУНАЩАКА**

САНДУЛЯК Віктор **22**

**БИТВА ПІД ХОТИНОМ (1673 р.):
СТИСЛИЙ ОГЛЯД ПОЛЬСЬКОЇ ТА
УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ**

ФЕДОРУК Андрій **27**

ЯН ІІІ СОБЕСЬКИЙ: ОСНОВНІ ВІХИ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ¹

Правителі Речі Посполитої, зазвичай, сприймаються як щось далеке та чуже для України. Однак, кожен із них був не тільки королем Польським, але й Великим князем Литовським, Руським і Жемайтським. Деякі з її правителів народилися в Україні та походили з давніх русько-українських шляхетсько-магнатських родів. Таким монархом був і Ян ІІІ Собеський – видатний правитель Речі Посполитої (Республіки Обох Народів) другої половини XVII століття і взагалі, як вважають більшість істориків «останній великий польський король». (рис. 1)

Народився Ян Собеський 17 серпня 1629 року в Олеську (нині Буський район Львівської області). Його батько Яків Собеський, народився у Жовкві на Львівщині, був представником давнього польського шляхетського роду, який за даними козацького літописця Самійла Величка, насправді походив від галицьких бояр Собків, що перейшли з православної віри в католицьку. (рис. 2) Брав участь у поході на Москву у 1618 році та був учасником Хотинської війни 1621 року. Мати – Софія Теофіла Даниловичівна – донька руського воєводи та каштеляна львівського Івана Даниловича та Софії Жолкевської, внучка Станіслава Жолкевського.

Дитячі роки провів разом зі старшим братом Мареком у Жовкві. Здобув добру домашню освіту, яку продовжив у Краківському університеті. Після його закінчення подорожував Західною Європою, вивчав фортифікацію у м. Гаага (Нідерланди). Разом зі старшим братом Мареком брав участь у Зборівській битві 1649 р., Берестецькій битві 1651 р., Батозькій битві 1652 р. (в якій загинув Марек), Жванецькій битві 1653 р., Охматівській битві 1655 р. У роки польсько-шведської війни (1655-1660 рр.) спочатку підтримував шведського короля Карла X Густава, але

¹ Єлизавета Буйновська. (Хотин).

Директор. Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця».

потім став на бік польського короля Яна II Казимира Вази. Пізніше брав участь у московсько-польській війні 1654-1667 рр.

У 1665 році одружився із французькою маркізою Марією-Казимирою-Луїзою де Ла Гранж д'Арк'ен, яка підтримувала його прихильність до профранцузької політики. (рис. 3) Під час повстання Єжи Любомирського підтримував польського короля Яна II Казимира та брав участь у програній королю битві під Монтвами 1666 р. Як коронний гетьман зарекомендував себе талановитим і мужнім воєначальником. Зокрема, під час війни з Османською імперією, Ян Собеський у жовтні 1672 в Галичині розгромив татарські чамбули, здобув перемоги над турками в Хотинській битві 1673 року (рис. 4; 5; 6) і над татарами під Львовом у 1675 році. Успішно протистояв османській армії під Журавном 1676 р. У результаті чого Журавненський мирний договір 1676 року був більш вигідний для Речі Посполитої, ніж Бучацький мир 1672 р. (рис. 7)

Перемога під Хотином зробила Яна Собеського надзвичайно популярним серед коронної шляхти. Після смерті польського короля Міхала-Корибути Вишневецького, Ян Собеський на елекційному сеймі несподівано висунув свою кандидатуру (від профранцузької партії) проти підтримуваної Габсбургами кандидатури герцога Карла-Леопольда Лотаринзького. Був обраний завдяки голосам коронної шляхти і всупереч бажанню більшості литовських делегатів на чолі з великим гетьманом литовським Михайлом Пацом.

На початку свого правління намагався в союзі із Францією та Швецією розширити володіння Речі Посполитої, але зазнав дипломатичної поразки. Після цього змінив зовнішньополітичну орієнтацію на австрійську, що вилилося в нову війну з Османською імперією (1683—1699 рр.). Щоб забезпечити перемогу у війні, пішов на укладення «Вічного миру» 1686 р. з Росією, яка приєдналася до антиосманської «Священної ліги» в обмін на територіальні поступки Речі

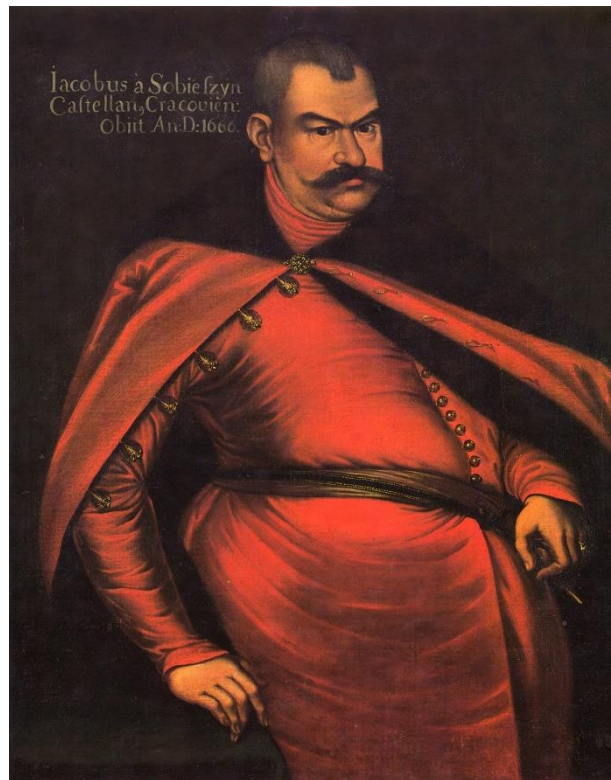
Посполитої. Перемоги під Віднем і Парканами 1683 р. (рис. 8) врятували Європу, але спроба відвоювати Молдавське князівство в кількох кампаніях завершилася повною невдачею. Ця поразка призвела до політичної кризи, яка звела нанівець плани посилення королівської влади. Спроби Яна Собеського забезпечити обрання по своїй смерті на польський трон одного зі своїх синів також закінчилися невдало.

Прагнув зберегти козацтво українське, але виключно як мілітарну силу на службі Речі Посполитої, при дуже обмеженій політичній автономії. Для оборони проти османців і татар заклав нову сучасну фортецю – Окопи Святої Трійці. Під час свого правління приділяв велику увагу реорганізації й модернізації армії Речі Посполитої. Був визначним покровителем тогочасної культури та мистецтва.

Видатний польський художник Ян Матейко підкреслював, що Йоан Собеський був русином: *«Нагадати, панове, вам прагну, що король наш герой був русином, а довгий час мешкаючи в Олеську, Жовкві, Львові і т. д., зі зворушенням про ті сторони часто згадував. (...) Великий король-русин, який мав однак стільки у своєму серці любові до краю, був водночас гордістю Польщі як спільної нам всім вітчизни».*

*Рис. 1. Ян III Собеський, король Речі
Посполитої*

*Рис.2. Якуб Собеський, учасник
Хотинської битви 1621 р.*

Рис.3. Марія-Казиміра Собеська

Рис.4. Глорифікація Яна Собеського на тлі битви під Хотиніом

Рис. 5. Турецький намет здобутий у Хотинській битві 1673 р.

Рис. 6. Папа Климент X приймає від поляків османську хоругву здобуту у Хотинській битві

Рис. 7. Ян III підписує з турками мир у Журавно

Рис. 8. Ян III у Віденській битві 1683 року

ХОТИН ПЕРЕД БИТВОЮ 1673 РОКУ²

Протягом другої половини XV–першої чверті XVII ст. територія Хотинщини була ареною бойових дій між військами Османської імперії та Речі Посполитої. Противники всебічно прагнули використати стратегічні переваги розташування хотинського замку: оточений лісом, болотом, яром і дністровими скелями. Додаткові земляні укріплення табору Я.К.Ходкевича 1621 року, на підступах до нього, дозволяли вести ефективну оборону. А за допомогою замкової артилерії та гарнізону можна було здійснювати контроль переправи через Дністер.

Звісно ж ці битви залишили глибокий слід в історії, але, нажаль, мало що залишили від самого Хотина. Замку пощастило більше, однак руйнація наприкінці XVII – та перебудова початку XVIII ст. дещо змінили його вигляд. Письмові історичні джерела рясніють переважно повідомлення про підготовку до баталій, їх учасників та перебіг бойових дій, і зовсім мало, навіть скупо, описують місто і замок.

То ж як виглядав Хотин напередодні 1673 р.?

Щоб відповісти на це питання варто пригадати знамениту битву 1621 р. Відомо, що тоді Хотин був практично повністю знищений. Від міста залишилися лише хижі на березі Дністра. Більшість будинків та навіть дерев'яну православну церкву було спалено, зберегли лише кам'яну де розмістився гарнізон піхоти. Жителям Хотина доводилося вкрай складно. Частина жителів покинула місто. Дехто встиг втекти до хотинського лісу, у тих хто залишився забирали їжу та худобу. Хтось намагався сховатись під стінами замку. У вересні 1621 р., жовніри Речі Посполитої заради розваги почали вбивати тих хто сховався поблизу замку. Деяких, найбільш впливових скинули з фортечних стін. Замок під час бойових дій особливо не постраждав, адже був в стороні від поля битви. Його командування Речі Посполитої використовувало як шпиталь та зброярський склад, де зберігався порохом.

²Альона Іваночко. (Хотин).

Старший науковий співробітник. Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця»

Після підписання мирного договору, впродовж трьох десятиліть ці землі перебували у відносному спокої, та чи вдалося Хотину відновитись? Задля покращення демографічної ситуації було впорядковано і зменшено податки, у запусітих селах дозволено засновувати нові слободи. Господарі Молдови запрошували до своєї володінь «людей з Ляської землі», про що згадує у своїх літописах Мирон Костін.

Опис замку та міста згаданого періоду можна зустріти у статті «Фортеця Хотин у творах іноземних мандрівників» професорки П.-В. Батарюк. Вона наводить цитати італійського монаха Нікколо Барсі який подорожував через Молдову два рази протягом 1632-1639 рр., і залишив опис Хотина: *«Ця річка [Дністер] розділяє державу польських панів від держави султанів, а з обидвох боків знаходяться укріплені фортеці. З боку турків є укріплений палац...обмежений ярами з водою. А до нього можна пройти тільки перейшовши через міст, який підіймається і опускається. Перед цим палацом є пагорб, на якому знаходиться маленьке місто, а населення представляють розкольники [схизматики]. Але турки тут господарі».*

Схожий опис датується 1636-1640 рр., який зробив секретар делегації до Порти, що проходила хотинськими землями: *«Фортеця Хотин знаходиться на високій скелі, побудована з цегли, зовнішньо дуже добре виглядає. Місто Хотин є бідненьке з маленьким хатами як в селі. Не зустрічається жодних великих хат».*

Останній опис у статті, який подає авторка стосується подій 1673 р. Він належить французькому військовому інженеру Філіппе ле Массону дю Понту, який знаходився на службі польських королів і був у Хотині 1673 р.: *«Хотин розташований на правому березі річки [Дністер] між двома скелями. Ми знайшли тут лише декілька зруйнованих церков майже 30 хат, Фортеця стара, квадратна, має з чотирьох боків великі гармати, справа знаходиться гірська стіна, яка служила обороною міста».*

Звісно ж, варто пригадати і Книгу мандрів Евлія Челебі. Описуючи прибуття до Хотина від зазначає, що це невелика фортеця схожа на паланку, і

що їй підпорядковуються сімдесят сіл. Найімовірніше він має на увазі укріплення які залишились після битви 1621 р. (рис.1) Автор зазначає, що в межах укріплення знаходиться шістдесят-сімдесят невеликих будинків покритих деревом без садів і п'ятдесят крамниць (лавок), а посад (передмістя) на березі Дністра має тисячу молдавських хат критих очеретом. Також Челебі згадує великий Стефанівський монастир схожий на фортецю. Ймовірно він пише про Хотинський замок розбудований Стефаном Великим.

Мирон Костін, молдавський літописець і один з найвідоміших пиркелабів Хотина так описує замок у «Літопис землі Молдавії від господаря Аарона в цей бік»: *«Не можу промовчати про Хотинський замок. Як же не розумно було лишати його у чужих руках! Хоча б для надійності переправи належало поставити тут своїх стрільців... Тридцять німців роками б утримували замок – і від молдавського війська і від угорського. Чи може харчів не було? Хліб з одного лише прихотинського села або ж той, що був у місті, міг би прохарчувати замок цілий рік. Отож, той замок, якщо хтось добре обміркує, став причиною розорення дому господаря Василя.»*

Побачити Хотин XVIII ст. можна на іконографічних джерелах. Наприклад, на роботі Францішека Граати, особистого секретаря його величності Яна Собеського, який намалював поле битви 1673 р. На офорті автора, видавництва Ромейна де Хоогге 1674 р., «місто Хотин з недосконалыми укріпленнями...» позначено числом 20, і має всього декілька будівель. Під числом 17 замальований «замок Хотин розташований на скелі дуже важкодоступний». (рис. 2) Вже на основі цього зображення були створені полотна ван Кесселя, Хучтенбурга та Мартіна, тому, як місто так і замок зображені схоже і не надають додаткової інформації.

Після битви 1673 р. переможцям дістався замок Хотин з усіма скарбами і гарматами. Однак, закріпитися надовго тут не вдалося. Вже 4 серпня 1674 р. польський гарнізон розміщений у замку капітулював, території повернулись у підпорядкування Османській імперії. Проте, 1676 р. турецький уряд наказав його зруйнувати. Що в цей час відбувалося з містом, нажаль, не відомо.

Підсумовуючи, можна сказати що напередодні подій 1673 р. Хотин був невеликим містом і залишався центром Хотинської волості, а замок – його серцем і досить потужним укріпленням. Прикордонне розташування міста було як причиною розвитку, так і призводило до майже повного його знищення внаслідок військових конфліктів. Після руйнації замку наприкінці XVII ст. територія Хотинщини поступово перетворюється на пустку.

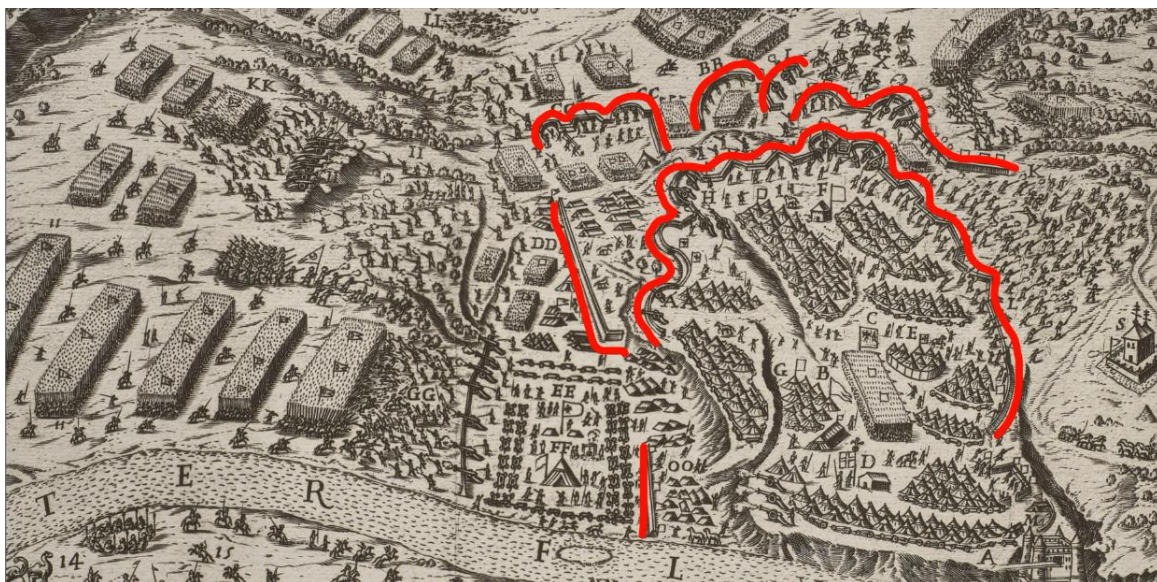

Рис. 1. Фрагмент гравюри Дж.Лауро з промальованими укріпленнями військ Речі Посполитої під час Хотинської битви 1621 року.

Рис. 2. Фрагмент офорту Ромейна де Хооге 1674 року.

НЕЗАСВОЄНІ «УРОКИ» КАМПАНІЇ 1621 р. ГЮСЕЙН-ПАШОЮ ТА ТРИ «ЩАСЛИВИХ» МОМЕНТИ Я.СОБЕСЬКОГО ПІД ХОТИНОМ³

10-11 листопада 1673 року, у дводенній битві війська Речі Посполитої під командуванням коронного гетьмана Яна Собеського розгромили османське угруповання військ під Хотинном. Подіям під Хотинном присвячено цілу низку досліджень як польських так і українських істориків (Т.Вагнер, Т. Кшонстека, Д.Орловського, Т. Цісельського, А.Федорука, О.Масана тощо). В своїх наукових доробках, вони зосереджували увагу на чисельності військ, театрі військових дій, тактичних аспектах штурму укріпленого турецького табору.

Проте, цікаво було б розглянути події під Хотинном 1673 р. в порівнянні з оборонною кампанією Я.К. Ходкевича 1621 року – проаналізувати чи був у повній мірі врахований/реалізований досвід Великого гетьмана литовського османським командувачем, сілістрійським бейлербеєм, Гюсейн пашою. Певною мірою військові події 1673 року були віддзеркаленням подій 1621 року. Для зручності виокремимо декілька ключових факторів для порівняльного аналізу.

Мотиви вибору поля бою у 1621 р. Я.К. Ходкевичем та Гюсейн-пашою у 1673 р. Позиція під Хотинном була відома полководцям Речі Посполитої як така, що зручна для оборони від переважаючих сил ворога, ще в кінці XVI на поч. XVII століть. На неї звертали увагу коронний гетьман Станіслав Жулкевський та князь Самійло Корецький. Крім того, османські воєначальники також знали географію місцевості поблизу хотинського замку. Зокрема нею користувався Абаза-паша у 1633 році, коли здійснив свій невдалий похід на Поділля. Оборонна позиція являла собою «трапецеподібне» плато, основу якого зі сходу формував скелястий берег Дністра. Праворуч (з півночі), ліворуч (з півдня) плато обмежувалось

³Денис Позняков. (Хотин).

Завідувач музейно-освітнім відділом. Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця».

крутими ярами. Щоправда з півдня яр поступово переходив у долину Дністра і на короткому відтинку був зручний для штурму. Дане плато більш-менш було придатне для фронтального штурму лише з заходу. Недарма учасники Хотинської кампанії 1621 року, з боку Речі Посполитої, у свої записах відзначали, що «сама природа нас боронила». (рис. 1) Варто сказати, що Я.К. Ходкевич у 1621 р. та Гюсейн паша у 1673 р. виконували різні стратегічні завдання. Перший намагався не допустити прориву військ Османа II у глиб Речі Посполитої, другий прагнув забезпечити охорону тилкових комунікацій кам'янецького гарнізону османів та організувати зимові квартири для своєї військ. Я.К. Ходкевич виходив з того, що військове зіткнення неминуче і максимально концентрував свої війська поблизу Хотина. Гюсейн-паша схоже не розумів до кінця того факту, що битва неминуча і допустив розпоршення османських військ.

Фортифікація військових таборів Я.К. Ходкевичем у 1621 році та Гюсейн-пашою у 1673 р. Я.К. Ходкевич у 1621 році мав близько двох тижнів (з 15 вересня) на зведення оборонних польових укріплень перед приходом військ Османа II. До певної міри йому вдалося це зробити за допомогою голландського інженера Вільгельма Апельмана. Апельман будучи голландцем безсумнівно використав фортифікації, які були притаманні його рідній країні. Оборона військ Речі Посполитої концентрувалась навколо передових «опорних пунктів» перед основною лінією укріплень. Дані «опорні пункти» будувались у вигляді земляних укріплень – бастіонів. (рис.2) Щоправда останні були побудовані лише тоді, коли Я.К. Ходкевич отримав у своє розпорядження близько 8 тисяч німецької піхоти. Така конфігурація та розташування укріплень дозволяла застосовувати тактику «молота та наковальні». Піхота на бастіонах виступала ніби «хвилерізами» перед наступаючими османськими військами, а кавалерія у потрібний момент виходила з табору та контратакувала. Такий тактичний режим забезпечував успіх військам Я.К. Ходкевича до 24 вересня. Проблеми розпочались лише тоді,

коли німецькі найманці майже «скінчились» у важких боях і їхні рештки відійшли до головного табору. Турки одразу отримали можливість здійснювати штурми на широкому фронті без загрози удару кавалерії Речі Посполитої.

Гюсейн-паша у 1673 р. схоже намагався реалізувати щось подібне. Свої війська він розмістив в старому укріпленому таборі Речі Посполитої 1621 р. Паша мав більше часу, ніж Я.К. Ходкевич, принаймні османські роботи з модернізації старих укріплень В. Апельмана розпочались ще з липня. На думку Т.Цісельського османські укріплення у 1673 р. були значно слабшими, за фортифікації Я.К. Ходкевича 1621 р. Численна іконографія битви 1673 р. свідчить проте, що укріплення були побудовані за європейськими зразками. Старі рови були поглиблені, вали укріплені системою реданів, що могли забезпечити перехресний артилерійський та мушкетний вогонь. Недарма теолог Я. Собеського, ксьондз Пжиборовський у листі від 15 листопада, після битви писав, що вали укріплень були *«ніби по голландські або шведські всипані, з виходами та батареями»*. (рис. 3) Але Гюсейн-паша не реалізував досвіду Я.К. Ходкевича з будівництва передових бастіонів перед основною лінією укріплень, що дозволило Я.Собеському сконцентрувати свою піхоту для таранного удару, попередньо вибравши місце атаки. Однак для цього були об'єктивні причини. Для утримання передових бастіонів, у разі їх зведення, необхідна була піхота, якої у Гюсейн-паші, станом на 10 листопада, було обмаль, лише 8 тис. яничарів. Наявної піхоти ледве вистачило, щоб зайняти вали, протяжність, яких за підрахунками складала до 6 км. Тому єдиним виходом залишалось спішити кавалеристів для ведення активної оборони на бастіонах, що також було не найкращим, але об'єктивно вимушеним рішенням. Тому не дивно, що 11 листопада під час штурму піхота Речі Посполитої відносно легко прорвалася на двох ділянках османської оборони.

Три «щасливих» моменти Хотинської битви Я. Собеського.

I. Зрада волохів. Я. Собеському пощастило вперше коли волоські загони 10 листопада перейшли на його бік. Його війська зайняли їхні укріплені табори та отримали зручний плацдарм для атаки з півдня та південного заходу, де турецькі укріплення були найслабшими. Якщо б цього не відбулось Я. Собеському довелось б виділяти сили для блокування волоського табору та атакувати на обмеженому просторі західну найміцнішу ділянку, де були найпотужніші османські укріплення.

II. Клімат. Підійшовши до Хотина 9 листопада, перед Я. Собеським була дилема: штурм або відступ. Відступ означав би катастрофу – військо було стомлене і без значних запасів. Облога навіть не розглядалась як варіант здобуття табору. Битва під Хотином відбулася тоді, коли військові кампанії мали б уже закінчуватись. У той час військові дії надзвичайно обмежувались погодними умовами. Як правило активна фаза бойових дій завершувалась до листопада. Все, ще могли тривати дрібні сутички, але як правило до масштабних битв не доходило. Як не дивно але саме, те що битва відбулась пізньої осені допомогло здобути перемогу Я. Собеському. Військо Речі Посполитої було більш пристосоване до погодних та кліматичних умов театру бойових дій, ніж їх супротивники османи, більшість з яких були вихідцями з більш теплих країв.

III. Погода. Втретє Я. Собеському пощастило в ніч 10 на 11 листопада. Ніч виявилась дуже холодною. Під ранок частина яничар пішла грітись до багать всередині табору, що стало одним з ключових факторів прориву піхотою Речі Посполитої османських позиції. Крім того, ранок 11 листопада приніс ще одну неприємну несподіванку туркам і приємний сюрприз для Я. Собеського – долину Дністра вкрив густий осінній туман. Це спричинило, те що османи прогавили підхід до рову та валу піхотних колон Я. Собеського з півдня та південного-заходу. Цей момент описує Філіп Дюпон (французький офіцер на службі Речі Посполитої): «Того ж дня при першому штурмі три польських і молдавських піхотних «дивізії»

здійснили марш колонами атакуючи укріплення. Одну з колон особисто очолив Собеський. Атака була настільки швидкою та неочікуваною, що менш ніж за чверть години чотири колони пробились через ворожий ретраншемент»

Рис. 1. Розташування польсько-литовських військ під Хотином 31.08.-01.09.1621р. Авторська

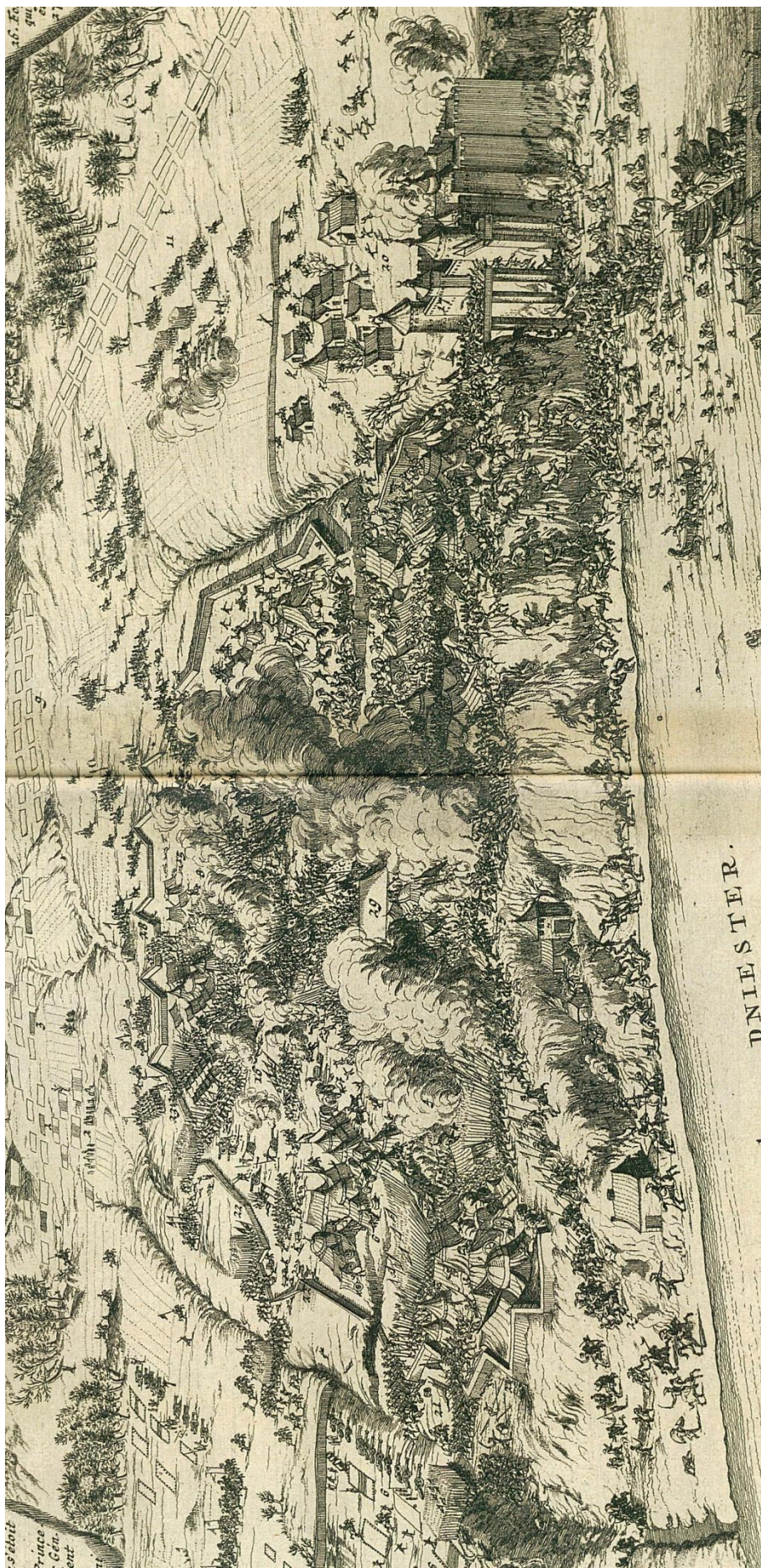

Рис. 3. Османські укріплення під Хотиним на офорті Ромейна де Хооге

ЗГАДКА ПРО ХОТИН В РОДИННІЙ ХРОНІЧЦІ XVII СТ. ЛЬВІВСЬКОГО КРАМАРЯ ПЕТРА КУНАЩАКА⁴

Влітку 1673 року біля Хотина почала зосереджуватись турецька армія під проводом Хусейна-паші, чисельність якої на початку серпня, становила 42 тис. осіб і 120 гармат. (рис. 1.) Ця загроза з боку османських військ, розташованих поблизу кордонів Галичини, спонукала урядові кола Речі Посполитої діяти у відповідь. Однак збір польського та литовського військ, призначений спочатку на 20 липня, а згодом перенесений на 10 серпня, відбувався вкрай повільно. Нарешті у середині вересня польські підрозділи виступили з Грубешова (Польща) у напрямку Львова (до Глинян), де 8 жовтня король Міхал Корибут Вишневецький оглянув військо, яке нараховувало близько 40 тис. вояків і 40 гармат. 9 жовтня до королівської ставки прибули великий і польний литовські гетьмани, після чого була скликана військова нарада на якій було ухвалене рішення ідея якого полягала в розгромі хотинського угруповання османів, що дозволяло відсікти турецькі залоги на Поділлі від їх баз постачання в Молдавії. Похід на Хотин розглядався військовим керівництвом Речі Посполитої як перший етап довготривалої кампанії, кінцевою метою якої було відвоювання Поділля і встановлення контролю над Правобережною Україною і Молдавією.

Про той рік *«у літописцях та реєстрових козацьких записках не віднайшлося нічого більше, тільки два слова – Хотинська війна»*, – так розпочав виклад подій *«Року (...) від утілення слова божого сина 1673»* гетьманський канцелярист Самійло Величко.

Та в одного з численних львівських крамарів Петра Кунащака є запис датований 1673 роком, що має відношення до вищезазначених подій, який зроблений в журналі щоденних витрат. На відміну від інших

⁴Віктор Сандуляк. (Хотин).

Завідувач музейно-освітнім відділом. Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця».

купців, які вели такі книги як суто бухгалтерські, цей львів'янин, записуючи свої буденні витрати часто їх коментував, при цьому наводячи різноманітні дрібниці. Записи велися ним з 1663 року по 1696 рік впродовж 30 років. Отже, одна з нотаток Кунащак: *«В 1673 р., коли військо йшло під Хотин, капітан із регіменту його милості короля, на ім'я Генрих Денгофф, заставив у мене речі свої:...»*. Далі йде опис, речей, подекуди з найменшими дрібницями, як то *«камізолю з срібною коронкою на кінці рукавів»* залишених крамарю у заставу. З цього запису видно, що офіцер одного з підрозділів компутового (найманого) війська по дорозі до Хотина, перебуваючи у Львові, швидше за все, взяв у борг в крамаря Кунащак якусь суму грошей, залишивши йому свої речі в заставу. Далі автор повідомляє про те, що за тиждень перед «польським» Різдвам, той самий капітан Генрих Денгофф *«повернувшись з-під Хотина»* забрав у нього свої речі *«на які і реєстр мав при собі з підписом моєї руки»*. Та у зв'язку з пізньою годиною і *«скорого закриття міста»* офіцер не підписав, як то годилось, вищезгаданий реєстр та обіцяв це зробити наступного дня. У своїй нотатці Кунащак зауважує, що цього він не зробив *«як чесній людині личило б»* і більше він його не бачив.

В другі половині XVII ст. військо компутове Речі Посполитої складалось з народового (рис. 2) та іноземного аутораментів (вид найму). До складу аутораменту входили регіменти і ескадрони, що складались з декількох компаній (рот) і штабу. Командиром роти був капітан який був у підпорядкуванні полковника. Саме капітани займались вербуванням вояків за принципом вільного барабана. У людних місцях, наприклад під час ярмарок біля корчми бив барабан, підходили всі бажаючі яким пропонувалось вступити на військову службу. Вербунок проводився тільки в королівських і церковних маєтках серед селян і міщан. Вербувалися здорові чоловіки віком від 16 до 45 років.

Внаслідок реформи війська Речі Посполитої в 1633 році, за правління Владислава VI, в іноземному аутораменті з'явився такий

підрозділ, як німецька піхота. Відповідно до вимог того часу, піхотні підрозділи за чисельністю стали переважати над підрозділами кінноти. В більшості, такі підрозділи, як вже відмічалось, складались з представників нижчих станів, для польської ж шляхти служити в піхоті було принизливо, тому практикувалось найняття саме іноземних офіцерів.

Так під Хотином, в 1673 році, поряд з іншими підрозділами було 7988 піхотинців «чужоземного автораменту» (рис. 3) та 500 піхотинців «угорських полків».

Прізвище Денгоф зустрічається в молдавського літописця Мирона Костіна, який змальовуючи події 1653 року під Сучавою зауважує, що «Близько полудня було, коли німецький полковник Денгоф, побачивши у козаків роздрай і сум'яття, дав знати ляхам та угорцям...». Денгофи – це дворянський рід, який походить з графства Марк у Вестфалії (Німеччина), звідки лицар Герман Денгоф в 1320 році переселився до Курляндії (Латвія). На початку XVII ст. цей рід вступив у польське підданство. Отже, згаданий у хроніці львівського крамаря Кунащака капітан Денгофф, ймовірно мав німецьке коріння та міг бути одним з офіцерів іноземного аутораменту, що брав участь у поході найманого війська Речі Посполитої восени 1673 року під Хотин та був командиром роти.

В праці польського дослідника кінця XIX – початку XX ст. К. Гурського «Wojna Rzeczypospolitej Polskiej z Turcja w latach 1672 i 1673» (Війна Речі Посполитої з Туреччиною 1672 і 1673 років) зазначено, що відповідно до «Komputy» (реєстру) війська під Хотином в складі «Regimenty piesze» (полку піхоти) мав бути підрозділ під керівництвом «Dengofa» (Денгофа). Також, К. Гурський, при описі подій, які відбувались 11 листопада під Хотином серед тих хто підтримав коронного гетьмана Я. Собеського, який «сам з шаблею в руці» повів свій полк на штурм турецьких укріплень згадує, поряд з командиром піхоти та драгунів

Стефаном Чарнецьким, прізвища генералів іноземної армії «Donhofowie» (Донгофів).

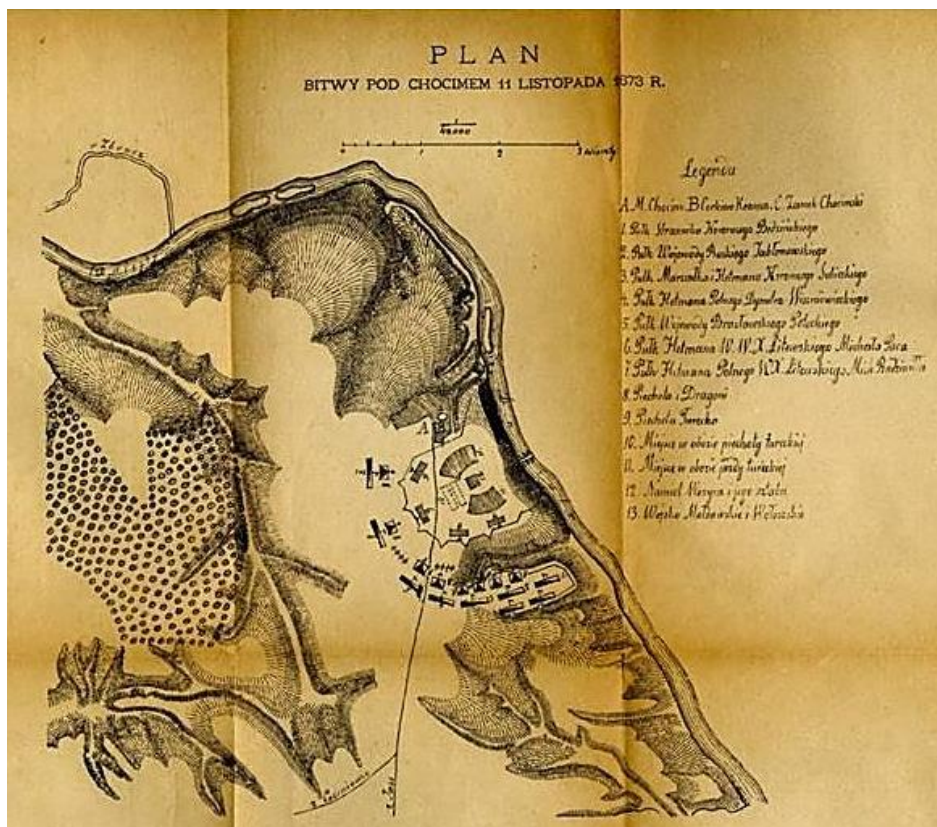

Рис. 1. План битви під Хотиніом 10-11 листопада 1673 року

Рис.2. Піхота «народового» аутораменту Речі Посполитої

Рис. 3. Офіцер іноземного аутораменту Речі Посполитої

БИТВА ПІД ХОТИНОМ (1673 р.): СТИСЛИЙ ОГЛЯД ПОЛЬСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ⁵

Хотинська кампанія 1673 р. належить до однієї з найвизначніших сторінок воєнної історії держав Центрально-Східної Європи. Здобута в ході неї великим гетьманом коронним Яном Собеським перемога над турками мала неабиякий резонанс не лише в Речі Посполитій, але й у багатьох інших європейських країнах. Звісно, що така вікопомна битва згодом стала предметом для спеціальних наукових досліджень як зарубіжних, так і вітчизняних істориків, котрі вивчають її аспекти уже впродовж тривалого часу, опираючись на різні методологічні підходи.

Необхідно відразу зауважити, що в зарубіжній історіографії означена тема найґрунтовніше досліджувалася польськими дослідниками, які почали над нею працювати ще у кінці XIX – початку XX ст. Серед них особливо потрібно відзначити роботи К. Гурського і Т. Корзона, в яких названі історики розглядали битву під Хотиним 1673 р. в контексті інших подій воєнного протистояння Речі Посполитої з Османською імперією в останній третині XVII ст. (Górski K. *Wojna Rzeczypospolitej Polskiej z Turcją w latach 1672 i 1673*. Warszawa, 1890. S. 32-64; Korzon T. *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*. T. 2. Lwów-Kraków-Warszawa, 1923. S. 420-445). В подібному руслі цю тему продовжили досліджувати у своїх працях Я. Паєвський, В. Маєвський та М. Вагнер (Pajewski J. *Bunczuk i koncerz: Z dziejow wojen polsko-tureckich*. Poznań, 1997. S. 145-162; *Polskie tradycje wojskowe / Pod red. J. Sikorskiego*. T. 1. Warszawa, 1990. S. 371-386; Wagner M. *Wojna polsko-turecka w latach 1672 – 1676*. T. 1. Zabrze, 2009. S. 195-405). Найбільш детально перебіг кампанії польсько-литовського війська 1673 р. знайшов відображення у роботах М. Садзевіча та Д. Орловського, які ґрунтовно проаналізували значну

⁵Андрій Федорук. (Чернівці).

Кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник. Чернівецький обласний краєзнавчий музей.

кількість архівних і опублікованих документів, а також використали найбільш вагомні результати фахових досліджень своїх попередників (Sadzewicz M. Pod Chocimiem. 1673. Warszawa, 1969. S. 5-173; Orłowski D. Chocim 1673. Warszawa, 2007. S. 14-143). Коротко перебіг вказаної воєнної кампанії розглянули в своїх публікаціях Т. Кшонстек і Є. Томчик та Т. Цесельський (Кшонстек Т., Томчик Є. Хотинська битва 1673 року // Зелена Буковина. 2005. № 1-2. С. 227-235; Ciesielski T. Niewykorzystana wiktoria. Kampania chocimska 1673 r.: geneza – przebieg – skutki = Цесельський Т. Невикористана перемога. Хотинська кампанія 1673 року: генезис – перебіг – наслідки // Chocim. 400 lat wspólnej historii = Хотин. 400 років спільної історії. Warszawa = Варшава, 2021. S. 161-203 = С. 204-248). Постать гетьмана Я. Собеського на тлі воєнної кампанії 1673 р. ґрунтовно показана в монументальному дослідженні З. Вуйціка (Wójcik Z. Jan Sobieski 1629 – 1696. Warszawa, 1983. S. 196-219). Ролі важкоозброєної (гусарської) кінноти з польського війська у перебігу Хотинської битви, присвячено дві роботи З. Гундєрта (Hundert Z. Husaria koronna w wojnie polsko-tureckiej 1672 – 1676. Warszawa, 2012. S. 347-373; Hundert Z. Husaria pod Chocimiem w 1673 roku // Człowiek i wojna. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej / Pod red. A. Niewińskiego. Oświęcim, 2013. S. 77-90). Декілька ґрунтовних статей про подальше розгортання подій польсько-турецької війни 1672 – 1676 рр. відразу після розгрому військового угруповання турків під Хотинем написав Я. Волінський (Wolinski J. Z dziejow wojen polsko-tureckich. Warszawa, 1983. S. 60-98).

У вітчизняній історіографії питаннями Хотинської битви 1673 р. найбільше вивчалися у спеціальних роботах О. Масана, який використовуючи крім польських документів, українські та молдавські актові й наративні джерела, подав власну картину розгортання означених воєнних подій, крізь призму дослідження їх буковинознавчого аспекту (Карпо В., Масан О. Хотинська битва 1673 року та її міжнародне значення // Буковинський історико-етнографічний вісник. Чернівці,

2003. Вип. 5. С. 75-80; Масан О. Чи була друга Хотинська війна? // Хотинська війна. Матеріали наукової конференції, присвяченої 380-річчю Хотинської війни, м. Хотин, 22 жовтня 2001 р. Чернівці, 2001. С. 73-79; Масан О. Хотинська битва 1673 року як зразок взаємодії польсько-литовсько-українського війська в розгромі османського угруповання // Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини Хотинщини. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Чернівці, 2003. С. 83-90; Масан О., Яценюк Т. Хотинська битва 1673 року та її історичне значення // Українсько-польський симпозіум «Проблеми трансформації в гуманітарній соціально-економічній та науково-освітній сфері»: Збірник тез. Тернопіль, 1997. С. 39-40). В своїх ґрунтовних працях Д. Дорошенко та В. Смолій і В. Степанков досліджувані події цього польсько-турецького воєнного протистояння подаються у зв'язку з активною політичною діяльністю правобережного гетьмана Петра Дорошенка (Dorošenko D. Rurko J. Hejtman P. Dorošenko a jeho turecká politika. Praha, 1933. S. 46-47; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985. С. 481-483; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. Київ, 2011. С. 476-483). Коротко про битву під Хотином 1673 р. пише у своєму дослідженні і Т. Чухліб, розглядаючи її вплив на розгортання політичної ситуації в Правобережній Україні загалом (Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663 – 1713). Київ, 2004. С. 114-115, 126). Побіжно і часто в достатньо стислому форматі похід польсько-литовського війська восени 1673 р. через територію Буковини висвітлюється у загальних наукових виданнях краєзнавчого спрямування (Буковина: історичний нарис / Відп. ред. В. Ботушанський. Чернівці, 1998. С. 52-53; Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.) / За заг. ред. В. Ботушанського. Чернівці, 2005. С. 114-119; Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина. Історичний нарис. Чернівці, 2002. С. 103-

106). Деякі окремі питання і аспекти, що стосуються Хотинської битви 1673 р., останнім часом досліджувалися також й автором цих рядків (Федорук А. Хотин 1673 р.: реконструкція однієї кампанії періоду польсько-турецьких війн останньої третини XVII ст. // Хотинщина у східноєвропейській історії (до 340 річниці Хотинської битви 1673 р.): Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хотин, 8 листопада 2013 р.). Хотин, 2013. С. 204-226; Федорук А. Ян Собеський vs Михайло Казимир Пац: до історії Хотинської битви 1673 р. // VIII Міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV – XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі»: Програма та тези доповідей (27 жовтня 2023 р., м. Кам'янець-Подільський). Кам'янець-Подільський, 2023. С. 53-55; Федорук А. Хотинська битва (1673 р.) у світлі археологічних даних // Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей VII міжнародного наукового семінару (м. Чернівці, 22 грудня 2023 р.). Чернівці, 2023. С. 179-183). Отож, з проблематики Хотинської битви 1673 р. в українській історіографії є вже також ряд наукових досліджень, які дають можливість створити цілісну картину про цю важливу воєнну подію в історії нашого краю.